

ŞEMSEDDİN CANDAR

(ö. 708/1308 [?])

Sinop ve Kastamonu civarına
hâkim olan
Candaroğulları Beyliği'nin kurucusu
(bk. CANDAROĞULLARI).

ŞEMSEDDİN FENÂRÎ

(bk. MOLLA FENÂRÎ).

ŞEMSEDDİN-i İTÂKÎ

(شمس الدين عتاقى)

(ö. XI./XVII. yüzyılın ilk yarısı)

Batı dünyasından etkilenen
ilk Osmanlı hekimlerinden biri.

Aslen Şirvanlıdır. *Teşrihu'l-ebdân ve Tercümân-ı Kibâle-i Feylesûfân* adlı eserinin mukaddimesinden anlaşıldığına göre Kur'an'ı ezberledikten sonra yirmi yılı aşkın bir süre naklî ve akfî ilimler üzerine tahsil görmüş, tıp ve eczacılığa dair temel eserleri okumuştur. XVI. yüzyılın sonlarında bölgede meydana gelen savaşlar ve iç karışıklıklar sırasında malları yağmalanmış, aile fertlerinden birçoğunu kaybetmiştir. 1604'te Şirvan bölgesi İran'a bırakılınca otuz yaşlarında iken memleketinden ayrılmak zorunda kalmış, IV. Murad döneminde (1623-1640) İstanbul'a gitmiştir. Tıp ve tabiat ilimleri okuduğu halde kimsenin kendisine değer vermediğinden, bu sebeple ömrünün boşa geçtiğinden yakınan Şemseddin-i İtâki nihayet devrin önde gelen şahsiyetlerinden İbrâhim ve Ali efendiler tarafından Türkçe bir anatomi (teşrih-i ebdân) kitabı yazması için teşvik edilmiş ve sadrazam Topal Receb Paşa'nın huzuruna çıkarılmış, Receb Paşa'nın tavsiyesiyle kendisine Haremeyn pâyesi verilmiştir. IV. Murad'a ithaf ettiği eserinde Receb Paşa'dan övgüyle söz ettiğine göre bu çalışmasını onun kısa sadâreti zamanında (Receb-Şevval 1041 / Şubat-Mayıs 1632) tamamlamış olmalıdır.

Şemseddin-i İtâki'nin *Teşrihu'l-ebdân*'dan başka bir eser yazıp yazmadığı bilinmemektedir. Öte yandan bazı tıp tarihçileri, bu kitabın telif değil Mansûr b. Muhammed b. Ahmed-i Şîrâzî'nin (VIII/XIV. yüzyıl) Farsça *Kitâb-ı Teşrihu'l-ebdân*'ının (nşr. Seyyid Hüseyin Rızâvî, Tahrân 1383 hş.; nşr. Yûsuf Bîk Bâbâpûr, Kum 1384 hş.; nşr. Esin Kâhya – Betül Bilgen, tıpkıbasım, Türkçe ve İngilizce çevirileriyle bir-

likte, Ankara 2008) tercümesi olduğunu ileri sürmüştür. Ancak Şemseddin-i İtâki'nin çalışması bu eserle karşılaştırıldığında gerek iç düzeni gerekse muhteva bakımından aralarında önemli farklılıklar olduğu görülmektedir; hacim itibarıyla da İtâki'nin eseri daha geniş ve anatomi resimleri bakımından daha zengindir. Bununla birlikte kitabın en önemli kaynağının Mansûr-ı Şîrâzî'nin eseri olduğu anlaşılmaktadır. İtâki'nin kaynakları arasında Ebû Bekir er-Râzî, İbn Sînâ ve İbnü'n-Nefs de bulunmaktadır (eserin İslâm ve Batı tıbbındaki görüşlerle karşılaştırmalı olarak yapılan bir değerlendirmesi için bk. Kâhya, *Şemseddin-i İtâki'nin Resimli Anatomi Kitabı*, Latince metin, s. 11-109).

Teşrihu'l-ebdân Osmanlı Devleti'nde Batı etkisiyle yazılan ilk ilmi eserlerden biridir. İçindeki anatomi resimlerinden bir kısmı, XVI. yüzyılda modern anatominin kurucusu olarak kabul edilen Andreas Vesalius'un *Fabrica* adlı eserindekiyle büyük benzerlik göstermekte ve bu durum, söz konusu resimlerin muhtemelen bu eserden yararlanılarak çizildiğini akla getirmektedir. Özellikle beyin kesitlerinde ve bazı iskelet şemalarında bunu görmek mümkündür. Benzer resimler Doğu etkisiyle çizilmiş olanlardan çok farklıdır ve bunlarda Rönesans dönemi Batı resminde görülen üç perspektif anlayışı hâkimdir. Ayrıca eser, boyun omurlarının fonksiyonlarıyla ilgili açıklamalarda olduğu gibi *Fabrica*'dan etkilendiğini gösteren çeşitli bilgiler içermektedir. Kitabı değerli kılan önemli bir nokta da müellifin kendisine ait anatomi şemaları ve bunlarla ilgili yaptığı açıklamalardır. Örnek olarak beyinden çıkan sinirler ve özellikle dördüncü ve beşinci kafa çiftlerinin dağılımını gösteren şemalarla onlara

ait izahlar zikredilebilir. Bir kısmı resimli olmak üzere (Süleymaniye Ktp., Hüsrev Paşa, nr. 464, Bağdatlı Vehbi Efendi, nr. 1476; İÜ Ktp., TY, nr. 2662) çeşitli nüshaları günümüze ulaşan *Teşrihu'l-ebdân* üzerinde Esin Kâhya doktora tezi hazırlamış (AÜ DTCF, 1971), eser daha sonra basılmıştır (bk. bibl.). Esin Kâhya bu kitabı ayrıca İngilizce'ye tercüme etmiştir (*The Treatise on Anatomy of Human Body and Interpretation of Philosophers*, İslamabad 1990).

BİBLİYOGRAFYA :

Osmanlı Müellifleri, III, 226; Abdülhak Adnan Adıvar, *Osmanlı Türklerinde İlim* (Paris 1939), İstanbul 1970, s. 113-114; Veli Behçet Kurdoğlu, *Şair Tabibler*, İstanbul 1967, s. 184-186; Şeşen, *Fihrisü mahtûâtü'l-ıttıbbi'l-İslâmî*, s. 291; Esin Kâhya, *Şemseddin-i İtâki'nin Resimli Anatomi Kitabı*, Ankara 1996, Osmanlıca metin, s. 9-13, 236-239, Latince metin, s. 1-109; a.mlf., "Şemseddin-i İtâki'nin Resimli Anatomi Kitabı", *Araştırma*, VIII, Ankara 1970, s. 171-186; a.mlf. – A. D. Erdemir, *Medical Studies and Institutions in the Ottoman Empire*, Ankara 2008, s. 104-106.

ESİN KÂHYA

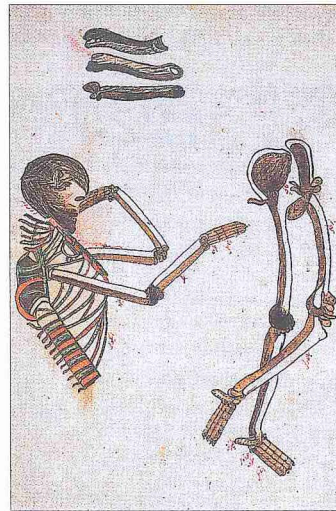
ŞEMSEDDİN SÂMÎ

(شمس الدين سامى)

(1850-1904)

Tanzimat'tan sonraki
Türk edebiyatının tanınmış gazetecisi,
sözlükçü ve dil bilgini,
tiyatro ve roman yazarı.

1 Haziran 1850'de Yanya (Janinë) vilâyetinin Ergiri (Gjirokastra) sancağına bağlı Pırmeti kazasının Fraşiri (Frashëri) köyünde doğdu. Arnavutça literatürde daha çok Sâmi Frashëri olarak tanınmıştır. Babası Hâlid Bey ile büyük babası Durmuş Bey, Berat'tan Fraşiri'ye gelip yerleşmiş timar

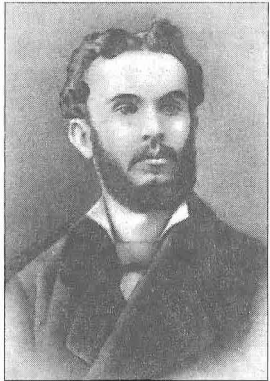

Şemseddin-i İtâki'nin *Teşrihu'l-ebdân* adlı eserinden iki sayfa (Süleymaniye Ktp., Bağdatlı Vehbi, nr. 1476, vr. 1*, 33*)

beyleri neslinden, annesi Emine Hanım ise Fâtih Sultan Mehmed ve II. Bayezid devri ileri gelenlerinden İmrahor İlyas Bey'in soyundandır. İlk öğrenimine başladığı Fraşiri'de Kalkandelenli Mahmud Efendi'den Arapça ve Farsça dersleri aldı. Küçük yaşta önce babasını (1859), iki yıl sonra annesini kaybedince ağabeyi Abdül Fraşiri'nin yanında diğer beş kardeşiyle beraber Yanya'ya gitti (1865). Burada büyük kardeşi Naim Fraşiri ile birlikte Zosimea Rum Lisesi'ne kaydoldu ve sekiz yıllık okulu yedi yılda bitirdi (1871). Yeni ve modern bir öğrenim programının uygulandığı bu okulda Latince, Rumca, İtalyanca ve Fransızca öğrendi; Müderris Yâkub Efendi gibi bazı hocaların yanında Arapça ve Farsça'sını geliştirdi. Bir süre Yanya Mektûbî Kalemî'nde çalıştı.

1872'de İstanbul'a giden Şemseddin Sâmî, Naim Fraşiri ile birlikte Matbuat Kalemî'nde çalışmaya başladı. Bu arada *Hadika* gazetesinde yazılar yazdı, Fransızca'dan çeşitli tercüme yapıtı. Aynı yıl Türk edebiyatının ilk telif romanı kabul edilen *Taaşşuk-ı Tal'at ve Fitnat*'ı yayımladı. Yayımlarını üstlendiği ve günlük çıkardığı *Hadika*'nın kapanmasıyla *Sirâc* gazetesine geçti. Nisan 1873'te Nâmîk Kemal'in *Vatan yahut Silistre* adlı piyesinin Gedikpaşa'daki Osmanlı Tiyatrosu'nda sahneye konması üzerine çıkan olaylar sırasında *Sirâc* da kapandı. Matbuat Kalemî'ndeki görevini sürdürürken bir yandan da bazı tiyatro eserleri kaleme aldı. Bu sırada Trablusgarp vilâyet gazetesini çıkarmak için İstanbul'dan tecrübeli bir gazeteci istenince Matbuat Müdüriyeti tarafından Trablusgarp'a gönderildi (1874). Yeni görev yerine Yanya, Brindisi, Mesina ve Napoli yoluyla gitmesi ona Avrupa'nın bir kısmını görme fırsatı verdi. Orada bir yıl kadar Türkçe-Arapça yayımlanan *Trablusgarp* gazetesinin başyazarlığını yaptı. 1875'te İstanbul'a döndü, yine gazetecili-

Şemseddin
Sâmî
gençlik
yıllarında

ğe devam ederken bazı tiyatro eserlerini yayımladı. Rodos'ta sürgünde bulunan Ebüzziyâ Mehmed Tefvik adına imtiyazını aldığı *Muharrir* mecmuasını çıkardı (1876). 9 Şubat 1876'da Mihran Efendi ile birlikte Türk basın tarihinin önde gelen yayın organlarından olan *Sabah* gazetesini kurdu ve kamuoyunda büyük ilgi gören gazetenin bir yıl kadar başyazarlığını yaptı. Sava Paşa, Cezâyir-i Bahr-i Sefid valiliğine tayin edilince mühürdarı sıfatıyla 1877'de onunla beraber Rodos'a gitti. 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nın çıkması ve Rus ordularının Balkanlar'a kadar inmesi üzerine beş ay sonra gittiği Yanya'da Âbidin Paşa nezaretinde kurulan Sevkiyyât-ı Askeriyeye Komisyonu'nda kâtip olarak çalıştı. Ayastefanos Antlaşması ile savaşın sona ermesinin ardından İstanbul'a döndü ve bu defa *Tercümân-ı Şark* gazetesinin başyazarı oldu; burada "Şundan Bundan" başlığıyla fıkralar yazdı.

Savaştan sonra toplanan Berlin Kongresi'ni takip eden günlerde Arnavutluk topraklarından bir kısmının Yunanistan'a bırakılmasını öngören Ayastefanos Antlaşması hükümlerine bir nevi tepki olarak ortaya çıkan, liderliğini ağabeyi Abdül Bey'in yaptığı Arnavut ittifadı (Prizren Arnavut Cemiyeti) grubuyla o da yakından ilgilendi. Bu arada Rumeli ve Balkan meseleleriyle ilgili siyasal içerikli yazılar yazdı; yazılarında Arnavutlar'ın Osmanlı Devleti'nden ayrılmak gibi bir niyetlerinin olmadığını belirtti. Bu sırada Arnavutluk meselesini birtakım siyasî manevralarla halletmeyi tasarlayan II. Abdülhamid'in bilgisi dahilinde kurulan Cem'iyet-i İlmîyye-i Arnavûdiyye'nin kurucuları arasında Abdül Bey ve Sava Efendi ile birlikte Şemseddin Sâmî de yer aldı. Cemiyet adına İstanbul Cemiyeti Alfabetesi (İstanbul Alfabetesi) adıyla tanınan ve Latin harflerini esas alan bir Arnavut alfabesi düzenlediği gibi Arnavutça'nın gramerini de hazırladı. 1878'de *Tercümân-ı Şark* gazetesinin kapanmasıyla gazetecilik hayatı sona eren Şemseddin Sâmî, ertesi yıl yine Mihran Efendi ile birlikte kurduğu Cep Kütüphanesi'nde *Gök, Yer, İnsan, Medeniyet-i İslâmiyye, Kadınlar ve Esâtir* adlarıyla ansiklopedik nitelikte bilgiler içeren küçük hacimli kitaplar yayımladı. 1880'de II. Abdülhamid'in iradesiyle saraya alınarak Mâbeyn-i Hümâyun'da kurulan Teftiş-i Askerî Komisyonu kâtipliğiyle görevlendirildi. Hayatının sonuna kadar sürdürdüğü bu görevinde rahat bir çalışma ortamı içinde sözlüklerini ve diğer önemli eserlerini hazırladı.

Yine bu sırada Victor Hugo'nun *Sefiller*'ini Türkçeye çevirmeye başladı. Hemen arkasından *Aile* (1880, üç sayı) ve *Haf-ta* (1881-1882) dergilerini çıkardı. 1882'de Fransızca'dan Türkçeye *Kâmûs-ı Fransevî*'yi yayımladı. Bunu Türkçe'den Fransızca'ya *Kâmûs-ı Fransevî* takip etti (1885); bu eseri dolayısıyla II. Abdülhamid tarafından kendisine "Ülâ sınıf-ı sânisî" rütbesiyle İftihar madalyası verildi. Ertesi yıl *Küçük Kâmûs-ı Fransevî*'yi yayımladı. Bu yoğun faaliyetler arasında ancak 1884'te evlenebildi ve Erenköy'de yaptırdığı köşke yerleşti. 1889-1898 yılları arasında tek başına hazırlayıp tamamladığı tarih, coğrafya ve meşhur adamlar ansiklopedisini *Kâmûsü'l-a'lâm* adıyla neşretti. Bu büyük eserin fasiküller halinde yayımı sırasında 1892'de Teftiş-i Askerî Komisyonu başkâtipliğine yükseltildi; 1894'te Ülâ sınıf-ı evveli rütbesine terfi ettirildi. 1896'da yine formalar halinde *Kâmûs-ı Arabî*'yi neşretmeye başladı. Bütün bu faaliyetleri sürdürürken bir yandan da dil öğrenimi konusunda küçük hacimli kitaplar ve Türkçe'nin ıslahı üzerine çeşitli makaleler kaleme aldı. 1900'de Türk dilinin en önemli sözlüklerinden olan *Kâmûs-ı Türkî*'yi yayımladı. Bu arada Kütübhanê-i Müntehabât adıyla bir seri kitap neşrine başladı. Çeşitli hastalıklarına rağmen hayatının son yıllarında kendini doğrudan doğruya Türk dili ve edebiyatı araştırmalarına veren Şemseddin Sâmî bu sırada vaktinin büyük bir kısmını *Orhon Âbideleri, Kutadgu Bilig, et-Tuhfetü'z-Zekiyye fi luga-ti't-Türkiyye* ve *Lehce-i Türkiyye-i Memâlik-i Mısır* gibi Türk kültürünün bazı temel eserlerini hazırlamakla geçirdi. Ancak maddî imkânsızlıklar ve rahatsızlıkları yüzünden bu eserleri yayımlaması mümkün olmadı. Henüz verimli olabileceği bir yaşta iken 18 Haziran 1904'te vefat etti ve Erenköy'de Sahrayıcedit Mezarlığı'na defnedildi. 1968 yılında kemikleri Feriköy'deki aile kabristanına nakledildi. Daha sonra adı Fatih'te Akdeniz caddesi üzerindeki bir sokağa verildi.

Tanzimat'ın ilânını takip eden yıllarda kendi kendini yetiştiren kişilerden biri olan Şemseddin Sâmî roman ve tiyatro yazarlığından gazeteciliğe, lügatçılıktan ansiklopedi yazarlığına kadar değişik alanlarda faaliyet göstermiş ve önemli eserler vermiş bir şahsiyettir. Elli dört yıllık hayatına tek başına bir insanın gerçekleştirmesi pek mümkün görünmeyecek sayıda eser sığdırmıştır. Yenileşme dönemi Türk edebiyatında Batılı yeni edebî türlerden roman ve tiyatro denemeleri yapmış, *Taaşşuk-ı*

Tal'at ve Fitnat adlı romanıyla Türk edebiyatında roman türünün ilk örneğini ortaya koymuştur. Telif roman türünde ilk deneme olmasının getirdiği bazı acemiliklerle birlikte kadın-erkek ilişkilerini farklı bir bakış açısıyla ele alması, anne-babanın zorlamasıyla gerçekleşen bir kısım evliliklerin faciayla sonuçlanması yüzünden görücü usulü evliliğin tenkidi ve toplumdaki kadına değer verilmemesi gibi meseleler üzerinde durması bakımından aynı konu etrafında daha sonra yazılacak eserler için örnek teşkil etmiştir. Piyesleri, gerek yazıldığı devrin konuşma dili gerekse kuruluşu ve sahnelenmeye uygun oluşları dolayısıyla benzerlerinden daha başarılı bulunmasına rağmen muhtemelen Nâmîk Kemal'in tiyatrolarının gölgesinde kalmış ve fazla şöhret kazanmamıştır. Tiyatro eserleri arasında, Arnavutluk'taki yemin (besa) âdetinin konu edildiği *Besa yahut Ahde Vefâ*, Nâmîk Kemal'in *Vatan yahut Silistre* piyesinden önce Gedikpaşa'daki Osmanlı Tiyatrosu'nda temsil edilmiş olması bakımından önem taşır. Konusunu doğrudan doğruya Endülüs tarihinden alan *Seydi Yahya* ile Dahhâk'in zulmüne karşı ayaklanan demirci Gâve'nin hikâyesini anlattığı *Gâve* adlı diğer oyunu Firdavsî'nin *Şâhnâme*'sinden ilham alınarak yazılmıştır.

Birçok tercümesi ve öğretici nitelikte telif eseri bulunan Şemseddin Sâmî'nin Türk dili ve kültürü bakımından üzerinde durulması gereken en önemli yanı ansiklopedi ve sözlük yazarlığıdır. Türk kültür hayatında tarih ve coğrafya ile dünya sahnesinden çekilmiş devletler, milletler ve ülkelerle meşhur adamlar üzerine Doğu ve Batı kaynaklarından faydalanılarak hazırlanmış olan ve Türkiye'de ilk ansiklopedi kabul edilen *Kâmûsü'l-a'lâm*, müellifi tarafından "tarih ve coğrafya fenlerinin bir mahzen-i kebîri" diye nitelendirilmiştir. Fasiküller halinde yayımlanan bu altı ciltlik eser alfabe sırasına göre tertip edilmiş olup toplam 4830 sayfadır. Devrinde şarhiyatçıların takdirini kazanan eser önemli bir başvuru kaynağı olma özelliğini hâlâ korumaktadır. Türkçe'nin sadeleşmesi ve yazı dili ile konuşma dilinin birbirine yakın olması meselesi üzerinde de duran Şemseddin Sâmî birçok yazısında bilinçli bir dil âlimi olarak bu konuya dikkat çekmektedir. Bu tür yazılarında Türk dilinin ne olduğu, nasıl geliştiği ve nasıl incelenmesi gerektiği hususları üzerinde ciddi bir şekilde durmuştur.

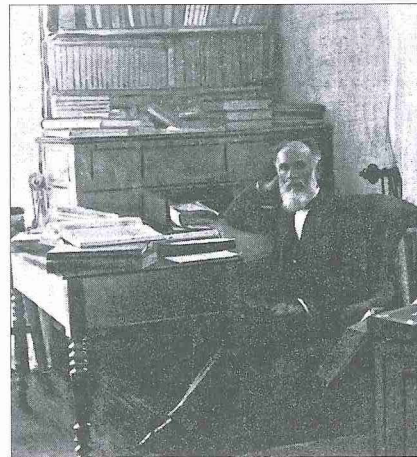
Daha önce Ali Suâvi ile Süleyman Paşa tarafından dile getirilen, Türk diline Os-

manlıca denilmesinin doğru olmadığı yolundaki görüşün 1880'li yıllardan itibaren yazdığı yazılarda Şemseddin Sâmî tarafından da benimsendiği görülmektedir. Bu konudaki yazılarında Osmanlıca ve Çağatayca tabirlerine karşı çıkararak bunların esasen geniş bir coğrafi alana yayılmış Türk dilinin birer kolundan başka bir şey olmadığını söylemiştir. Türkçülüğün ilmi mânâda bir nevi beyannâmesi kabul edilen bu yazılarında Türk dilinin ve Türk milletinin Osmanlı Devleti'nin kurucusu Osman Gazi'den çok önce de var olduğu üzerinde durmuş, Osmanlıca yerine Lisân-ı Türkî denmesinin daha uygun olacağını belirtmiş ve bu görüş doğrultusunda hazırladığı sözlüğüne de *Kâmûs-ı Türkî* adını vermiştir.

Türk dilinin belli bir düşünceyle hazırlanmış ilk sözlüğü kabul edilen *Kâmûs-ı Türkî*'nin Türkçe kelimelere tam alfabetik sıra ile yer verilmesi ve Türk adının yine ilk defa bir sözlüğe konulması bakımından önem taşımaktadır. Şemseddin Sâmî 1899'da *Kâmûsü'l-a'lâm*'ın yayımının tamamlanmasından sonra *Kâmûs-ı Türkî*'nin hazırlıklarına başlar (Teşrînievvel 1899). Yirmi yıllık bir birikimin ardından iki yıllık yoğun bir çalışma ile 20 Teşrînisâni (3 Aralık) 1901'de tamamladığı sözlüğü onun Türk diliyle ilgili en önemli eserdir. Türkçe kelimelere de yer veren ilk sözlük olan Ahmed Vefik Paşa'nın *Lehce-i Osmani*'sinden (1876) sonra *Kâmûs-ı Türkî* o günün konuşma ve yazı dilinde kullanılan Türkçe asıllı kelimelerle birlikte Arapça, Farsça ve Batı kaynaklı kelimeleri de bir araya getiren zengin muhtevalı bir söz-

luktur. Nâmîk Kemal daha 1866'da yayımlanan "Lisân-ı Osmani'nin Edebiyatı Hakkında Bazı Mülâhazâtı Şâmidir" adlı makalesinde bir yazı dili ve bir edebî dil meydana getirmek için o dildeki bütün kelimeleri içeren bir lugata ihtiyaç olduğunu belirtmiştir. Bu görüş doğrultusunda eserini hazırlamaya başlayan Şemseddin Sâmî "İfâde-i Merâm" başlıklı önsözünde şöyle demektedir: "Lugat kitabı bir lisanın hazinesi hükmündedir. Lisan kelimelerden mürekkeptir ki bu kelimeler dahi her lisanın kendine mahsus birtakım kavâidine tevffikan tasrif ve terkip edilerek insanın ifâde-i merâm etmesine yararlar. (...) Dilimiz lisân-ı Türkî'dir, bu lisanın mahsus lugat kitabına dahi başka isim düşünmek abestir. Lisanımızda müsta'mel kelimelerin cümlesi de herhangi bir lisanın me'hûz olursa olsun, hakikaten müsta'mel ve ma'lûm olmak şartıyla Türkçe'den ma'duddur." İyi bir sözlüğümüz olmadığı için dilimize ait kelimeleri unutup bunların yerine Arapça, Farsça, Rumca ve İtalyanca gibi dillerden kelimeler alıp kullandığımızı belirten yazar, daha önce hazırlanan sözlüklerde yer alan kelimelerin çoğunun konuşma ve yazı dilinde kullanılmayan kelimelerden meydana gelmiş olmasını eleştirir. Şemseddin Sâmî, bir yandan eserine kullanımdan düşmüş olmakla birlikte ileride canlanmasını arzu ettiği birtakım Türkçe kelimeleri alırken diğer yandan bir tasfiyeye zemin hazırlamak üzere Arapça-Farsça asıllı bazı kelimelerin terkedilmesinden söz eder. Öte yandan sözlükteki kelimelerle ilgili deyimler üzerinde de durmuş, her kelimenin farklı anlamlarını belirtmeye çalışmış, gerekli durumlarda kendi verdiği örneklerle açıklama yoluna gitmiştir. Arapça ve Farsça asıllı kelimelerin Türkçe'de kazandığı anlamlarına da yer veren müellif, Arapça'da kullanılmadığı halde Türkçe'de galat olarak türetilmiş bir kısım kelimeleri eserinde göstermiş, ancak yazı dilinde galat kelime kullanılmaması gerektiğini özellikle vurgulamıştır. Şemseddin Sâmî, eserin önsözünde daha önce hazırlanan lugatların düzenleniş biçimini eleştirmiş, bu hususta Batı'daki sözlükleri örnek aldığı söylemiş, Türkçe, Arapça ve Farsça asıllı kelimelerde alfabetik sıraya uyduğunu ifade etmiş, kelimelerin hareketlerini dikkate almadan "hurûf-ı hecâ" tertibiyle vermiştir. Ayrıca kelimelerin hangi dile ait olduğunu belirttiği gibi hangi kökten türediklerine de işaret etmiştir. Kelimelere anlam verilmesi konusunda da eski sözlükçüleri eleştiren müellif eserinde şöyle bir

Şemseddin Sâmî köşkündeki çalışma odasında

yo izler: Önce -yabancı ise- kelimenin hangi dilden alındığı, gramer kategorisi (kelime türü), terimlerin hangi bilgi dalına ait olduğu belirtilir; daha sonra sıra numarasıyla farklı mânalar açıklanır ve örnekler verilir, arkasından o kelimeyle yapılmış deyimler sıralanır. Ayrıca çeşitli sanat ve bilim dallarına ait terimlerle kelimenin anlamını değiştiren özel tabirler farklı işaretlerle ayrılmış, kelime türünün değişmesi de bir işaretle belirtilmiştir. *Kâmûs-ı Türkî* taramaya dayalı bir sözlük olmadığından eserde imzalı örnekler rastlanmaz; bütün örnekler müellif tarafından verilmiştir. Eserde kelimelerin doğru okunabilmesi için bazı özel işaretler kullanılmış, böylece Türkçe kelimelerdeki fonetik problemi bir dereceye kadar çözülmeye çalışılmıştır. Başta Redhouse, Zenker ve Ahmed Vefik Paşa'nın lugatları olmak üzere yerli ve yabancı çeşitli sözlüklerden yararlandığı anlaşılan Şemseddin Sâmî, muhtemelen bazı bilgileri iyice tahkik edememesi ve eserin aceleyle gelmesi yüzünden eski sözlüklerdeki bir kısım yanlışları tekrarlamış ve bu sebeple kendi döneminde eleştirilmiştir.

Sözlükte yer alan 29.000 dolayındaki kelimenin yaklaşık üçte biri Türkçe, geri kalan kısmı Arapça, Farsça, Fransızca, Rumca, İtalyanca ve diğer yabancı dillerden gelen kelimelerden ibaret olup bu aynı zamanda XIX. yüzyılın sonlarındaki Türkçe'nin söz varlığını göstermektedir. 1317 (1899-1900) yılında iki cilt halinde yayımlanan *Kâmûs-ı Türkî*'nin ilk iki fasikülü bizzat Şemseddin Sâmî, geri kalan kısmı İkdamcı Ahmed Cevdet tarafından itina ile basılmıştır. Devrine göre tamamen modern bir görüşle hazırlanan *Kâmûs-ı Türkî* yayımlandığı sırada büyük bir ihtiyaca cevap vermiş, basımı üzerinden 100 yıldan fazla bir zaman geçtiği halde değerinden fazla bir şey kaybetmediği gibi daha sonra hazırlanan hemen bütün sözlükler için vazgeçilmez bir kaynak olmuştur. 1985, 1990, 1998 ve 2004 yıllarında tıpkıbasımı yapılan sözlük günümüzde de kullanılmaktadır.

Şemseddin Sâmî dilin ıslahı ve Türkçe kelimelerle zenginleştirilmesi için "aslı lisanımız" dediği Şark Türkçesi'nin lugat hazinesine başvurulmasının şart olduğunu öne sürmüştür. *Kâmûs-ı'l-a'lâm'a* yazdığı "Türk", "Türân" ve "Türâniye" maddelerinde Türklüğü Osmanlı Devleti sınırları dışına çıkararak geniş bir coğrafyaya yaydığı ve İslâmiyet öncesi Türk tarihine de bütünleştirdiği görülmektedir. Tanzimat'tan sonra hemen bütün edebiyatçı ve fikir adamlarının üzerinde durduğu Türk dili-

nin ıslahı meselesinde Şemseddin Sâmî'yi en fazla meşgul eden şey, konuşma ve özellikle yazı dilinin Arapça-Farsça kelime ve terkiplerin hâkimiyetinden kurtarılması konusudur. Ancak bu hususta aşırılığa kaçmamış, sadece Türkçe'de karşılığı bulunan ve konuşma dilinde kullanılmayan kelimelerin tasfiyesini istemiş, kökeni ne olursa olsun konuşma dilindeki kelimelerin Türkçe'ye dahil olduğunu kabul etmiştir.

Türk edebiyatı hakkında da benzer görüşler ileri süren Şemseddin Sâmî, Türk edebiyatının başlangıcını Orta Asya'ya kadar götürür. Edebiyat alanında önceliği halk edebiyatına vermiş, millî bir hassasiyetle *Orhon Âbideleri* ve *Kutadgu Bilig* gibi eserlerle Ali Şîr Nevâyî gibi büyük Türk ediplerinin eserlerinin okullarda okutulmasını teklif etmiştir. Şemseddin Sâmî edebiyatta yenilik taraftarı olmuş, döneminde görülen eski-yeni tartışmalarında daima yeniliği savunanların yanında yer almış, Ahmed Midhat Efendi gibi o da bilhassa halk kitlesinin mutlaka eğitilmesi gerektiğini, bunun için edebî eserlerde sade ve anlaşılır bir dil kullanılmasının lüzumu üzerinde durmuştur. Ayrıca Latin harflerinin kabulü doğrultusunda bazı fikirler ileri sürmüş, çeşitli Avrupa ülkelerinde olduğu gibi Türkiye'de de başta Arapça ve Farsça olmak üzere Doğu dillerinin modern usullerle okutulması yolunda bir müessesenin kurulmasını teklif etmiştir.

Eserleri. **Roman:** *Taaşuk-ı Tal'at ve Fitnat* (1290; Latin harfleriyle ilk baskısı 1964'te Sedit Yüksel tarafından yapılmış, daha sonra değişik yayınevleri tarafından defalarca basılmıştır). **Oyun:** *Besa yahut Ahde Vefâ* (1292), *Seydi Yahya* (1292), *Gâve* (1293) (bu eserler *Şemseddin Sami'nin Tiyatroları: Besa yahut Ahde Vefa, Seydi Yahya, Gâve* adıyla yayımlanmıştır [haz. Enver Töre, İstanbul 2008]). **Sözlük ve Ansiklopedi:** *Kâmûs-ı Fransevî* (Fransızca'dan Türkçe'ye, 1299, 1315, 1318, 1322), *Kâmûs-ı Fransevî* (Türkçe'den Fransızca'ya, 1302), *Küçük Kâmûs-ı Fransevî* (Fransızca'dan Türkçe'ye, 1303), *Kâmûs-ı'l-a'lâm* (I-VI, 1306-1316), *Kâmûs-ı Arabî* (Arapça'dan Türkçe'ye, cîm harfinin sonuna kadar, 1314-1315), *Kâmûs-ı Türkî* (I-II, 1317-1318; tıpkıbasımı 1978; *Hayat Büyük Türk Sözlüğü* adıyla da yayımlanmış [İstanbul, ts.], *Temel Türkçe Sözlük* ismiyle genişletilmiş yayını Mertol Tulum v.dğr. tarafından hazırlanmıştır [I-III, İstanbul 1985]). **Tercüme:** *Târîh-i Mücmel-i Fransa* (Saint-Ouen'den, 1289), *İhtiyar Onbaşı* (Dumanoir-Ennery'den beş perdelik trajedi, 1290), *Galatée* (Florian'dan

mitolojiye ait manzum bir oyun, 1290), *Şeytanın Yâdigârları* (F. Soulié'den macera romanı, 1295), *Sefiller* (V. Hugo'dan, 1297; metne sadakati dolayısıyla çok eleştirilen ve yarım kalan bu tercüme daha sonra Hasan Bedreddin tarafından tamamlanmıştır), *Robinson* (Daniel de Foe'dan, 1302). **Cep Kütüphanesi Serisi:** *Medeniyet-i İslâmiyye* (1296), *Esâtîr* (1296), *Kadınlar* (1296), *Gök* (1296), *Yer* (1296), *İnsan* (1296), *Emsâl* (1296), *Letâif* (1300), *Yine İnsan* (1303), *Lisan* (1303), *Usûl-i Tenkîd ve Tertîb* (1303). **Öğretici Eserleri:** *Arnavutça Alfabe* (1296), *Küçük Elifbâ* (1300), *Arnavutça Gramer* (1303), *Tasrifât-ı Arabiyye* (1303), *Yeni Usûl Elifbâ-yı Türkî* (1308), *Nev Usûl Sarf-ı Türkî* (1308), *Kavâid-i Sarfiyye-i Arabiyye*, *Kavâid-i Nahviyye-i Arabiyye*, *Usûl-i Cedid Kavâid-i Arabiyye* (1317), *Tatbikât-ı Arabiyye* (1318). **Diğer Eserleri:** *Himmetü'l-hümâm fi neşri'l-İslâm* (1301), *Hurdeçin* (1302), *Bâkî'nin Eş'âr-ı Muntehabesi* (İstanbul 1317), *Ali b. Ebî Tâlib Efendimizin Eş'âr-ı Muntehabeleri ve Şerh ve Tercümesi* (1318). *Orhon Âbideleri, Kutadgu Bilig, et-Tuhfetü'z-Zekiyye, Lehce-i Türkîyye-i Memlûk-i Mısır, Kirât-ı Türkîyye, Nev Usûl Nahv-i Türkî, Muntehabât-ı Arabiyye, el-Muallâkâtü's-Seb'a, Kavâid-i Nahviyye ve Sarfiyye, Zübde-i Şehnâme* adlı telif ve tercüme eserleriyle bir piyes müsveddesi olan *Vicdan Muhasebesi* yayımlanmamıştır. Şemseddin Sâmî'nin bazı makaleleri *Sami Frachêri-Vepra* (Tiranë 1988), *Kâmûsü'l-a'lâm'da* geçen Arnavutlar ve Arnavutluk'la ilgili maddeler *Shqipëria dhe Shqiptarët* (Tiranë 2000) ve *Personalitet Shqiptare në Kâmûs'el-a'lâm* (Üsküp 1994) adıyla Arnavutça'ya çevrilmiş, ayrıca *Letâif, Taaşuk-ı Tal'at ve Fitnat, Seydi Yahya, Lisan, Medeniyet-i İslâmiyye, Himmetü'l-hümâm fi neşri'l-İslâm* adlı eserleri de bu dile tercüme edilmiştir.

BİBLİYOGRAFYA :

İsmail Hakkı, *Şemseddin Sâmî Bey*, İstanbul 1311; Hikmet Turhan Dağlıoğlu, *Şemseddin Sami Bey: Hayatı ve Eserleri*, İstanbul 1934; Ağah Sırrı Levend, *Türk Dilinde Gelişme ve Sadeleşme Safhaları*, Ankara 1949, tür.yer.; a.m.f., *Şemseddin Sami*, Ankara 1969; Dhimitër S. Shuteriqi v.dğr., *Historia e Letërsisë Shqipe II*, Prishtinë 1975, s. 449-459; Nihad Sami Banarlı, *Resimli Türk Edebiyatı Tarihi*, İstanbul 1976, II, 1074-1077; Kristo Frashëri, *Tre Vëllezër Pishtarë-Abdyl Frashëri, Naim Frashëri, Sami Frashëri*, Tiranë 1978, s. 61-95; a.m.f., "Şemseddin Sami Frashëri: Idéologie du mouvement national albanais", *Actes du premier congrès international des études balkaniques*, IV, Tirane 1969, s. 817-830; Aleks Bu-

da v.dğr., *Historia e Popullit Shqiptar*, Prishtinë 1979, II, 220-225; R. P. Finn, *Türk Romanı: İlk Dönem, 1872-1900* (trc. Tomris Uyar), İstanbul 1984, s. 17-23; Mehmet Kaplan, *Türk Edebiyatı Üzerinde Araştırmalar*, İstanbul 1987, II, 73-92; Zija Xholi v.dğr., *Sami Frashëri-Vepra I*, Tirane 1988, tür.yer.; Ömer Faruk Akün, "Hayatı, Hizmetleri ve Eserleri ile Şemseddin Sâmî" (Şemseddin Sâmî, *Temel Türkçe Sözlük* içinde), İstanbul 1985, s. VII-XX; a.mlf., "Hayatı, Eserleri ve Türklüğe Hizmetleri ile Şemseddin Sâmî" (Şemseddin Sâmî, *Kâmûs-ı Türki* [tıpkıbasım] içinde), İstanbul 1998, s. 1-32; a.mlf., "Şemseddin Sâmî", *Â*, XI, 411-422; Mahmud Hysa, *Alamiada Shqiptare*, Shkup 2000, I, 247-257; Gazmend Shpuza, *Bota Iraniane në Veprën e Sami Frashërit*, Tiranë 2004, s. 23-37, 111-164, 189-192, 201-221; Ahmet Ö. Evin, *Türk Romanının Kökenleri ve Gelişimi* (trc. Osman Akınhay), İstanbul 2004, s. 67-81; İnci Enginün, *Yeni Türk Edebiyatı: Tanzimat'tan Cumhuriyet'e (1839-1923)*, İstanbul 2006, s. 76-78, 188-192, 707-708; *Sami Frashëri-Vepra, Bibliografa, Kumtesat*, Üsküp 2006 (ölümünün 100. yılı münasebetiyle 19-20 Kasım 2004'te Üsküp'te düzenlenen uluslararası sempozyumun bildirileri); Bülent Bilmez, "Modern Türkiye ve Sosyalist Arnavutluk Basınında Şemseddin Sami Frasherî İmajı", *Balkanlar'da İslâm Medeniyeti II. Milletlerarası Sempozyumu Tebliğleri* (ed. Ali Çakusu), İstanbul 2006, s. 71-126; a.mlf., "Sami Frashëri or Şemseddin Sami? Mythologization of an Ottoman Intellectual in the Modern Turkish and Socialist Albanian Historiographies based on Selective Perpection", *Balkanologie*, VII/2, Paris 2003, s. 19-46; a.mlf., "Şemseddin Sami mi Yazdı Bu Sakıncalı Kitabı? Yazarı Tartışmalı Bir Kitap: Arnavutluk Neydi, Nedir ve Ne Olacak? (1899)", *Tarih ve Toplum-Yeni Yaklaşımlar*, sy. 1, İstanbul 2005, s. 97-145; Louis Bazin, "Osmanlı Sansürü ve Sözlük Yazarlığı: Sami Bey'in Kamus-ı Fransevî'si" (trc. Server Tanilli), *TT*, IV/19 (1985), s. 10-12; Nuri Sağlam, "Tanzimat Sonrası Türk Edebiyatında Millî Tiyatro Anlayışı ve Şemseddin Sami'nin Besa yahut Ahde Vefâ Adlı Piyesi", *İlmî Araştırmalar*, sy. 8, İstanbul 1999, s. 199-207; *MÛTAD*, sy. 17 (2005), s. 181-276 (derginin Şemseddin Sâmî'ye ayrılan bölümünde *Kâmûs-ı Türki*, piyesleri, tercümeleri, Çağatay Türkçesi'ne bakışı, kadınlar hakkındaki görüşleri ve ansiklopedist kimliği üzerine makaleler bulunmaktadır); *Çiğdem Balım*, "Sâmî, Şhems üldin Frasherî", *Eİ²* (İng.), VIII, 1043-1044; Rekin Ertem, "Kâmûs-ı Türki", *TDEA*, V, 137-138; a.mlf., "Kâmûsü'l-a'lâm", a.e., V, 138-139; Mustafa Kutlu, "Şemseddin Sami", a.e., VIII, 129-131.

ABDULLAH UÇMAN

ŞEMSEDDİN-İ SİRÂC AFÎF

(شمس الدين سراج عفيف)

(ö. 801/1399'dan sonra)

Târîh-i Firûz Şâhî adlı eseriyle tanınan Delhi Sultanlığı tarihçisi.

Muhtemelen 751 (1350) yılında Abuhar'da doğdu. Delhi Türk Sultanlığı'nın hizmetinde bulunan bir aileye mensuptur. Babası Sultan Firûz Şah Tuğluk'un hizmetinde önemli görevler yapmıştır (*Târîh-i Firûz*

Şâhî, s. 127, 197). Dedesi ve babası gibi çeşitli görevler ifa eden Şemseddin'in ölüm tarihi kesin olarak bilinmemektedir.

Şemseddin-i Sirâc'ın en önemli eseri *Târîh-i Firûz Şâhî*'dir (*Menâkıb-ı Firûz Şâhî*). 801 (1398-99) yılından sonra telif edilen eser beş kısımdan ve her kısım on sekiz alt başlıktan (mukaddime) oluşmaktadır. Birinci kısımda Firûz Şah Tuğluk'un tahata çıkışına kadar olan faaliyetleri, ikinci kısımda Bengal ve Orissa savaşları, Hisar ve Firûzâbâd şehirlerinin inşası ile Nagarkot muhasarası, üçüncü kısımda Tatta seferi, dördüncü kısımda Sultan Firûz Şah'ın idare şekli ve imar faaliyetleri, beşinci kısımda Şehzade Feth Han, büyük hanlar ve meliklerle Sultan Firûz Şah'ın son dönemi hakkında bilgi verilmektedir. Beşinci kısmın son üç mukaddimesinin kaybolduğu anlaşılmaktadır. *Târîh-i Firûz Şâhî*, Delhi Türk Sultanlığı tarihçilerinden Ziyâeddin-i Berenî'nin (ö. 758/1357) aynı adı taşıyan eserine zeyil olarak kaleme alınmıştır (s. 29-30). Firûz Şah'ın doğumundan ve ilk saltanat yıllarında meydana gelen olaylardan kısaca bahseden müellif, Firûz Şah'ın hükümdarlığının altıncı yılından itibaren cereyan eden hadiseleri ayrıntılı biçimde anlatmış, bu arada kendi gözlemlerinin yanı sıra babasının ve adını zikretmediği bazı kimselerin nakillerinden yararlanmış (s. 19, 21, 39, 96, 109, 127, 305).

Târîh-i Firûz Şâhî devrin siyasî hadiselerinin yanı sıra sosyal, ekonomik ve kültürel hayatla ilgili önemli bilgiler ihtiva etmektedir. Bunlar arasında özellikle imar faaliyetleri, vergiler ve ziraî hayata dair bilgiler dikkati çeker. Kitap dönemin siyasî-idarî müesseseleriyle dinî tarih için de önem taşımaktadır. Müellif eserinde olaylarla ilgili toplayabildiği bütün mâlûmatı aktarmaya çalışmıştır. Bu arada sık sık şiirlerden faydalanmış ve anekdotlara yer vermiştir. Timur'un Hindistan seferi sonrasındaki karışıklıklara şahit olan Şemseddin, Firûz Şah Tuğluk dönemini altın çağ, sultanın kendisini de ideal hükümdar diye tasvir etmektedir. Eser *Târîh-i Firûz Şâhî* başta olmak üzere birçok kitaba kaynak teşkil etmiştir.

Günümüze pek çok nüshası ulaşan *Târîh-i Firûz Şâhî* (Rieu, I, 241-242; III, 920-921; Storey, I/1, s. 511; Münzevî, *Fihristvâre ...*, II, 1197) Mevlî Vilâyet Hüseyin tarafından Bibliotheca Indica serisi içinde yayımlanmış (Calcutta 1307/1890) ayrıca 1965'te Karaçi'de basılmıştır. Fedâ Ali Tâlib 1938'de eseri Urduca'ya tercüme etmiş, kitabın Hindistan tarihiyle ilgili bölümleri Sir Henry Miers Elliot ve John Dowson ta-

rafından İngilizce'ye çevrilmiştir (*The History of India As Told by Its own Historians*, Delhi 1866-1877, 1990, III, 269-373). Muhammed Abdülhak ed-Dihlevî 1299 (1881) yılında eseri özetlemiştir. Kaynaklarda Şemseddin-i Sirâc'a *Menâkıb-ı 'Alâ'î*, *Menâkıb-ı Sulţân Gıyâşüddin Tuğluk Şâh*, *Menâkıb-ı Sulţân Muhammed*, *Zikr-i Harâb-ı Delhi* adlı eserler de nisbet edilmiştir (Luniya, s. 79).

BİBLİYOGRAFYA :

Şemseddin-i Sirâc Afif, *Târîh-i Firûz Şâhî* (nşr. Mevlî Vilâyet Hüseyin), Kalküta 1891; Rieu, *Catalogue of the Persian Manuscripts*, I, 241-242; III, 920-921; Ethé, *Catalogue of Persian Manuscripts*, I, 90-91; W. Ivanow, *Concise Descriptive Catalogue of the Persian Manuscripts in the Collection of the Asiatic Society of Bengal*, Calcutta 1924, I, 35-36; Storey, *Persian Literature*, I/1, s. 509-512; P. Hardy, *Historians of Medieval India: Studies in Indo-Muslim Historical Writing*, London 1960, s. 40-55; Neffisî, *Târîh-i Nazm u Nesr*, I, 186; Münzevî, *Fihrist*, VI, 4613-4614; a.mlf., *Fihristvâre-yi Kitâbhâ-yi Fârsî*, Tahran 1375 hş., II, 1197; B. N. Luniya, *Some Historians of Medieval India*, Agra 1969, s. 78-82; Safâ, *Edebiyyât*, III/2, s. 1320; M. Gholam Rasul, *The Origin and Development of Muslim Historiography*, Dakka 1985, s. 71-75; *The History of India* (ed. H. M. Elliot - J. Dowson), Delhi 1990, III, 269-373; "Târîh-i Firûz Şâhî", *Dânişnâme-yi Edeb-i Fârsî* (nşr. Hasan Enûşe), Tahran 1380, VI/1, s. 635-636; S. Conermann, *Historiographie als Sinnstiftung: Indo-Persische Geschichtsschreibung Während der Mogulzeit (932-1118/1516-1707)*, Wiesbaden 2002, s. 74-75; I. H. Siddiqui, "Şhams al-Din-i Sirâdj 'Alî", *Eİ²* (İng.), IX, 296-297.

OSMAN GAZİ ÖZGÜDENLİ

ŞEMSEDDİN SIVÂSÎ

(ö. 1006/1597)

Halvetiyye tarikatının Şemsîyye kolunun kurucusu, âlim ve şair.

926 (1520) yılında Tokat'ın Zile kazasında doğdu. Horasan'dan Zile'ye göç eden Ebû'l-Berekât Muhammed Efendi'nin oğludur. Adı Ahmed olup esmer olduğundan Kara Şems diye tanınır. Anadolu'da faaliyet gösteren ilk Halvetî şeyhlerinden Habîb Karamânî'nin halifelerinden Amasyalı Hacı Hızır'dan hilâfet alan Muhammed Efendi'nin Şemseddin Sivâsî'den başka Muharrem, İbrâhim ve İsmâil adlarında üç oğlu daha vardır. Şemseddin ilk öğrenimine Zile'de başladı, daha sonra Tokat'ta bulunan kardeşlerinin yanına gitti. Burada Arakiyecizade Şemseddin Mahvî Efendi'den faydalandı. Şemseddin Sivâsî'nin İstanbul'da medrese tahsilini tamamladığı ve müderrislik yapmaya başladığı, bir gün müderrislerin ilim haysiyetine yakışmayacak